

Gripsholms Kongl. Kronobränneri

I ett kontrakt daterat Gripsholms Slott den 12 oktober 1776 låter Gustav III meddela att han ”för sitt eget höga intresse skall låta uppföra ett Brännvinsbränneri på Gripsholms Kungs Gård” intill slottet.

Under hela 1700-talet fram till detta datum hade staten på olika sätt försökt reglera brännvinsbränningen i landet. Beslutade förbud eller andra åtgärder fick ofta upphävas efter en kort tid pga missväxt, politisk oro eller annat. Spannmålsbristen 1756 innebar ett totalförbud fram till 1760 och nu nöjde man sig inte bara med att försegla pannorna, utan beslagtog dessa, vissa tider uppgick antalet till nästan 200.000 apparater.

Importen av spannmål föll under den här tiden från 3-400.000 tunnor till ca 100.000 tunnor. Från mitten av 1700-talet var det möjligt att använda potatis som råvara för brännvinsbränning. Det skulle dock dröja till ett stycke in på 1800-talet innan detta var tekniskt möjligt.

Efter 1760 måste man åter släppa på förbudet och bränning och supandet började igen. I mitten på 1770-talet blev Sveriges ekonomi alltmer krisartad. Stadsskulden var dubbelt så hög som statens intäkter. Gustaf III:s statskupp 1772 var finansierad med utlandslån och bidrag, framförallt från Frankrike. Kungens privata ekonomi var inte i bättre stånd.

På förslag av den franske ambassadören i Stockholm lät kungen utreda möjligheterna att inrätta statliga kronobrännerier för att kunna kontrollera både bränning och konsumtion.

1 maj 1775 fattade Gustav III:e det formella beslut som skulle innebära att ett 60-tal kronobrännerier skulle uppföras i Sverige och Finland, ”den östra delen av Riket”. Brännerierna skulle stå under ”Kungligt Regale”, vilket innebar att Gustav III:e ensam kunde besluta om hur inkomsterna skulle användas.

Kontraktet från 1776 var ett avtal med två intressenter, brukspatron J.D. Wahrendorff på Åkers Styckebruk och general J.D. Duvall, då bosatt på Näsby, dagens Taxinge.

Intressenterna förband sig att uppföra bränneriet, arrendera detta i 12 år och därefter utan ersättning överlåta detta till kronan. Verksamheten skulle drivas i s.k. förlagsform, där staten tillhandahöll spannmål, malt och bränsle, mot att intressenterna levererade en överenskommen mängd brännvin varje år. 12.000 s.k. bränntunnor bestående av råg och malt av korn skulle avverkas. För varje tunna skulle 12 1/3 kanna "gott och välsmakande brännvin med en styrka på 6 grader" levereras. Detta innebar i moderna mått att 12,000 x 113 kg, eller 1350 ton spannmål byttes mot 384,000 liter sprit. Bränningen gav dock i realiteten drygt 21 kannor per tunna och mellanskillnaden, det s.k. "överbrännvinet", alltså 270,000 liter, fick intressenterna sälja till staten för en 1/3 riksdaler per kanna.

Kontraktet innebar att man byggde nästan alla de byggnader som ännu idag finns på de gamla bränneriområdet. Det uppfördes brännhus med pannor, vattencisterner och pumpverk, spannmålsmagasin, kvarn, stall, bostäder för arbetare, "bränneridrängar" och arbetsledning, "betjening".

Bilden föreställer spannmålsmagasinet och i bakgrunden norra flygeln.

Det färdiga brännvinet levererades till ett speciellt magasin som sköttes av en tidigare officer och där leveransen godkändes och kvitterades. Betalningen fick man sedan lösa ut i Stockholm hos ”Direktionen för det Regala Brännerierna”.

Av kassaboken för 1777 framgår att ingen verksamhet pågick under vintern 1776-77, men att man i april 1777 börjar med byggnationen. De första posterna i kassaboken är en passare med stift, en tumstock, en vinkelhake och en notationsbok.

Wahrendorffs kamrer, Abraham Sundberg, var ansvarig för det hela, men byggmästare Lundholm från Ehrendal, ett Wahrendorffs bruk, ledde arbetet. Eftersom det var en kronans verksamhet, höll kronan också med arbetskraft genom en kommendering från Södermanlands Regemente i Malmköping. Fänrik Sinclair svarade med hjälp av två sergeanter för ordningen. Kommenderingen skulle bli kvar fram till våren 1778 då bränningen hade kommit igång. Några soldater fortsatte därefter som bränneriarbetare.

Utanför dagens södra flygel byggdes en 60 m lång brygga uti Gripsholmsviken. Se karta. Hit fördes under 1777 10,000-tals murtegel från Äleby, Sundsör och Mälsåker, timmer, bräder och plank, spik och kalk för murbruk och mycket annat. Hit kom också 12 st brännvinspannor, som installerades av kopparslagarna Petter Blom och Johan Groth med hjälp av smeden Silfernagel. Tunnbindaren Johan Blom tillverkade mäsckar och tunnor för färdigt brännvin, s.k. åm för 160 liter och halv-åm för 80 liter.

I juli firades taklagsöl för bränneri- och magasinbyggnaderna, i december var stallet för 29 hästar klart. I bostäderna ”Lilla Stallgården” för betjeningen och Stora Stallgården för arbetarna installerades kakelugnar och spisar. Enl. kassaboken kan man förstå att Wahrendorff personligen övervakade byggnationen och att ett duktigt arbete också gav extra betalning. Speciellt pumpverket beredde mycket problem. Vattnet till bränneriet skulle tas från en ca 6 m djup brunn, dit en 90 m lång vattenledning utifrån viken ledde. Med hjälp av pumpar togs vattnet upp till cisterner i brännhusets övre våning, där mäsckningen gjordes. Mäsken tappades ned i pannorna på

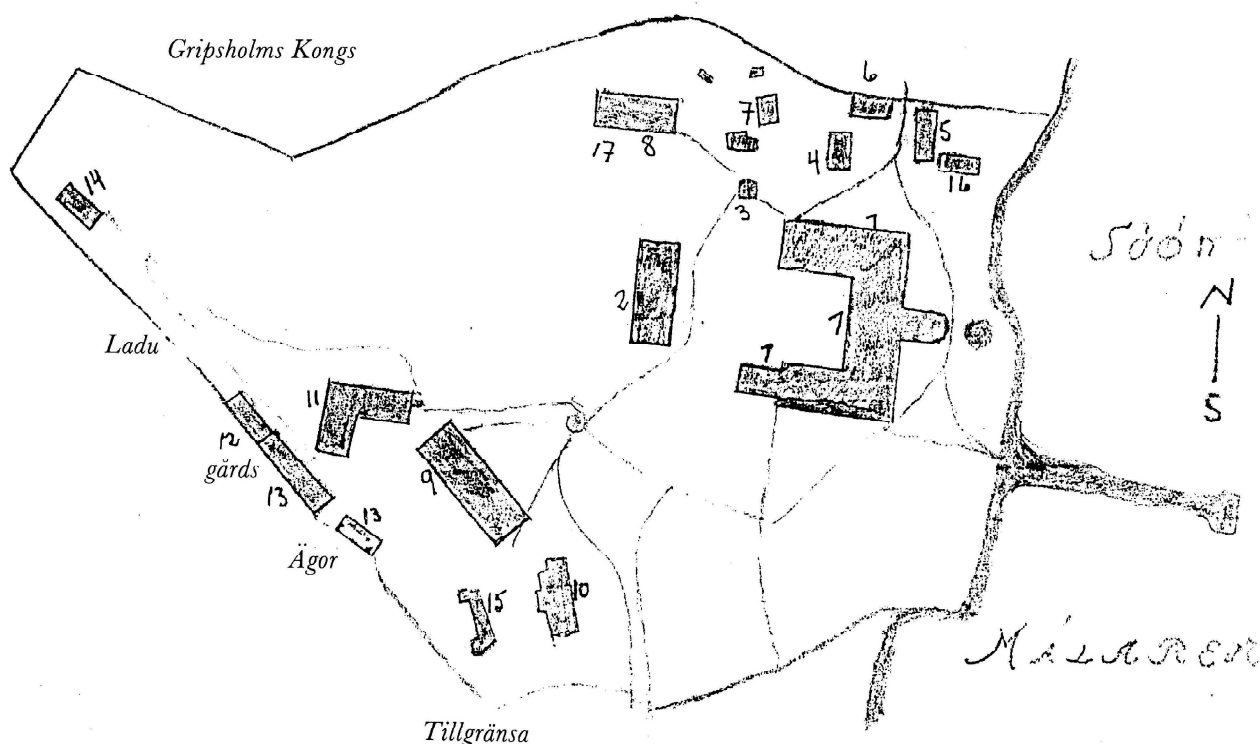
bottenvåningen där bränningen skedde. Detta gjordes i två steg, där drankbränningen var det första. Det som erhöles här var inte speciellt välsmakande, utan det brändes även ett andra steg, eller den s.k. klarningen. Nu tillsattes också salt, brännkol och framför allt kummin, både för rening och som smaksättning. Det förekom också att färska tall- eller granskott användes. Efter klarningen blandades allt till ett 6-gradigt eller 50-procentigt brännvin i en speciell blandningskammare och tappades på tunnor.

I januari 1778 gjordes den första bränningen och kontraktet gällde i 12 år från denna tid, Under det närmaste året fram till slutet av februari 1779, brände man de överenskomna 12,000 tunnorna, som gav 640,000 liter sprit.

Den 28 februari 1779 var dock en katastrofens dag. Brännhuset ”lades genom en olycklig vådeld i aska”. Kansliet, där nu även generalen G. Wrangel ingick, fick redan i slutet av mars ett nytt kontrakt av Gustav III:e. Detta medgav bränning av 1800 tunnor, d.v.s. 2000 ton spannmål och möjligheten att tillverka 1 miljon liter brännvin per år. Gripsholms Kronobränneri var nu ett av de stora i landet, dock inte störst.

Wahrendorff var en försiktig affärsman och hade därför försäkrat verksamheten hos ett assurancesbolag i Holland. Ersättningen därifrån, 50.000 Riksdaler, medgav ett byggande av ett nytt brännhus på samma plats som det tidigare och som vi idag kan se delar av. Huset byggdes i U-form och i bottenvåningen fanns 26 pannor rymmande 1-2 m³ vardera, för drank- och klarbränning. På övre våningen fanns vattencisterner och 3 stora pannor för varmvatten till mäsning mm, den största rymde 7,5 m³. 16 man arbetade flera dagar med att lyfta den på plats. Under bottenvåningens golv fanns rännor för spillvatten som rann ut i sjön, liksom rännor för dranken, resten efter bränningen, som togs till särskilda behållare. Dranken var ett utmärkt kreatursfoder om det blandades med hö och såldes till gods och lantgårdar i närheten. Kvarnen byggdes ut till dubbla kapaciteten och stallet

utökades för att rymma 41 spiltor. Det nya pumpverket, som lyfte vattnet från brunnen i två steg 25 meter upp till cisternen var mycket komplicerat och konstmästaren Lindgren från Warendorffs kopparverk i Garpenberg hade mycket möda med att få det att fungera. 4 hästar verkar i 2 timmars skift för att pumpa 110.000 liter per timme. 12 hästar behövdes enbart för detta, lika många för de båda kvarnarna.

1 Fordna Bränneriet,
nu Fabriquen	10 Lilla Mansbyggningen
2 Magasinet	11 Stall och Fåhus
3 Spruthus	12 Gödhus och Svinhus
4 Lagerkällare	13 Redskaps Lider
5 Mengel Fabrik	14 Smedja
6 Kolbod	15 Ett gammalt Fåhus
7 Iskällare	16 Stallbyggning
8 Qvarnhus	17 Slöjdebod
9 Stora Mansbyggningen	

Karta över bränneriet med tillhörande byggnader.

Hösten 1779 var kall och nattvakterna fick extra betalt för att elda så att inte murbruket frös under nätterna. I november kunde dock

överbrännmästare Lars Martin Rudeberg leverera det första brännvinet från det nya bränneriet. Under närmaste åren tillverkades mer än 900.000 liter per år, över 1 miljon liter under 1783.

1786 kom nästa chock. Staten hade insett att kronobrännerierna hade utvecklats till en katastrofalt dålig affär och började nu försöka stänga verksamheten om det gick. En del brännerier arrenderades eller såldes. Wahrendorff, som förde intressenternas talan, protesterade och lyckades få stängningsbeslutet upphävt och i stället ett avtal för bränneriet fram till sommaren 1795.

Verksamheten leddes av direktör Daniel Westberg och kamrer Carl-Eric Ljungman, samt ett antal tjänstemän och hantverkare som brännmästare, pumpmästare, kopparslagare och tunnbindare. Allt som allt fanns 110-115 personer på avlöningslistan. Kronan svarade alltså för spannmål och bränsle. Alla andra kostnader som löner, bostäder, transporter, reparationer, hästar och allt annat som behövdes svarade intressenterna för. Av en tillverkning av 900.000 liter brännvin utgjorde arrendet 384.000 liter, resten, ca 400.000 liter såldes av intressenterna för ca 100.000 riksdaler. Nettot blev varje år 15-20000 riksdaler, som delades mellan de tre,

För de anställdas omvårdnad fanns ”fältskären”, senare ”hofchirurgen”, Johan Grubb och ”sjukvaktorskor”. Från apotekare Hasselberg levererades flädermos för svettdrivning, feberdroppar, salva, laxerpulver, Hoffmans droppar och rabarbertinktur. Till kyrkostaten betalades kostnader för ”prosten Ekström, capellanen, organisten, klockaren och vagtmästaren”.

Även om bränneriet var en lysande affär var det dock inte vardagen speciellt enkel. Dålig malningskapacitet gjorde att man fick köra spannmål för malning till kvarnar vid Näsby, Berga och Åker, med kostnader för frakter och spill. Bränsle fanns nu inte längre i närheten, utan ved fraktades från Åland och även Finland. Dessutom användes stora mängder stenkol som kom från England och lastades om i Stockholm till Mälarfartyg.

1786 släpptes förbudet mot husbehovsbränning och dranken blev mindre lätt att sälja. Tillsammans med spillvatten rann stora mängder

ut i viken, som efterhand började grundas upp och växa igen. Under 1790-talet förvärrades detta och vattenbrist gjorde att man under sommarmånaderna måste inställa bränningen. Tillverkningen sjönk till 15-16000 bränntunnor per år.

1775 går konsortiets avtal ut, men Wahrendorff beslutar att driva det vidare själv fram till 1798, då han i ett brev till kronan konstaterar att han överlämnar en verksamhet, värderad till 125,000 riksdaler. Man tvingas dock av inspektionskommissionen att bygga en brandredskapsbod, det hus som nu kallas Berzelius laboratorium, eftersom den bod som fanns i kvarnhuset och hade fungerat sedan 1779 inte ansågs motsvara konkreta krav.

Men historien slutar inte där. Under hösten 1799 fanns det flera intressenter som vill fortsätta med bränneriverksamheten. Ett försök görs under våren 1800, men vattenproblemen kvarstår och under sommaren 1800 är det definitivt slut. Brännvinslagret i magasinen fraktas med visst besvär till Stockholm. Byggnader och markområdet säljs till herrarna Bjuggren och Rosenberg och en helt annan verksamhet skall snart ta sin början.

Evert Lidén